

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 930-051(477.54):929Переверзєв

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-05

ПРО «ПАТРІОТИЗМ» ІВАНА ПЕРЕВЕРЗЄВА

С. О. Наумов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
s.o.naumov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

Мета дослідження полягає у вивченні й переосмисленні суспільних поглядів автора «Коротких правил російського правопису» 1782 р. і «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою» 1788 р. Івана Переверзєва, їхньої репрезентації в його творах та історичній науці.

Методологія дослідження. Стаття ґрунтується на сучасному націоналістичному інструментарії, зокрема на концепції «національних проєктів» та картографуванні як інструменті / маркері націєтворення.

Наукова новизна. Уперше предметом спеціального дослідження стала ідентичність І. Переверзєва. Критично переглянуто намагання низки дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. подати його як людину, що тяжіла до українського патріотизму, або навіть як предтечу українського «національного проєкту».

Висновки. Аналіз тексту «Топографічного опису Харківського намісництва» засвідчує, що генеза «нації русинів» в ньому вибудована цілком до тогочасних російсько-малоросійських уявлень, відповідно до яких українські землі трактували як «исконно русские», їхнє населення – як частину єдиного «славеноросійського племені» або «російського народу», а культурні особливості малоросів – як наслідок згубних чужоземних (передусім польських) впливів. І. Переверзєв не позиціював себе як носій малоросійської / української ідентичності, не демонстрував відданості відповідним цінностям. Говорити про якусь іншу, крім російської, культурну ідентичність І. Переверзєва з огляду на його твори, ба більше приписувати їм значущість для «українського проєкту» – безпідставна й невиправдана спекуляція.

Ключові слова: І. Переверзєв, «Топографічний опис Харківського намісництва», малоросійська ідентичність, «український проєкт», «малоросійський проєкт».

Цель исследования – изучение и переосмысление общественных взглядов автора «Кратких правил русского правописания» 1782 г. и «Топографического описания Харьковского наместничества с историческим предуведомлением» 1788 г. Ивана Переверзева, их репрезентации в его произведениях и исторической науке.

Методология исследования. Статья основывается на использовании современного националистического инструментария, в частности концепции «национальных проектов» и картографирования как инструмента / маркера нациестроительства.

Научная новизна. Впервые предметом специального исследования является идентичность И. Переверзева. Подвергнуты критическому пересмотру попытки ряда исследователей второй половины ХХ – начала ХХІ вв. представить его как человека, тяготеющего к украинскому патриотизму, или даже предтечу украинского «национального проекта».

Выводы. Анализ текста «Топографического описания Харьковского наместничества» свидетельствует, что генезис «нации русинів» в нем выстроен вполне в духе тогдашних российско-малоросійських представлений, где украинские земли трактовались как «исконно

русские», их население – как часть единого «славенороссийского племени» или «российского народа», а культурные особенности малороссов – как результат пагубного иностранного (прежде всего польского) влияния. И. Переверзев не позиционировал себя в качестве носителя малороссийской/украинской идентичности, не демонстрировал преданности соответствующим ценностям. Говорит о какой-то иной, кроме русской, культурной идентичности И. Переверзева на основе его произведений, а тем более приписывать им значимость для «украинского проекта» – безосновательная и неоправданная спекуляция.

Ключевые слова: *И. Переверзев, «Топографическое описание Харьковского наместничества», малороссийская идентичность, «украинский проект», «малороссийский проект».*

Research aim *is to comprehend and rethink the public views of the author of «The Short Rules of Russian Spelling» (1782) and «The Topographical Description of the Kharkov Vicegerency with a Historical Preface» (1788) Ivan Pereverzev represented in his historical works and in the historical science*

Research methodology. *The article is based on the use of the modern nationological toolkit, especially the concept of «national projects» and mapping as a tool/marker of nation-building.*

Scientific novelty. *For the first time the identity of I. Pereverzev became a subject of a special study. The efforts of numerous researchers of the second half of the XX – early XXIth century to present him as a person aspiring to Ukrainian patriotism or even as a forerunner of the Ukrainian «national project» have been critically reviewed.*

Conclusions. *The brief analysis of the text of the «Topographical Description of Kharkiv Vicegerency» shows that the author's genesis of the «Nation of Rusyns» was being built entirely on the basis of the Russian-Little Russian ideas, Ukrainian lands being treated as «primordially Russian» and their population as a part of a single «Slavic-Russian tribe» («the Russian people»), while the cultural features of the Little Russians being explained as a result of harmful foreign (primarily Polish) influences. I. Pereverzev did not position himself as a bearer of any Little Russian / Ukrainian identity, nor did he demonstrate a commitment to relevant values. It is concluded that all attempts to search for any non-Russian cultural identities of I. Pereverzev in his works and therefore to show their importance for the «Ukrainian project» are no more than groundless and unjustified speculations.*

Keywords: *I. Pereverzev, «The Topographical Description of the Kharkov Vicegerency», Little Russian identity, «Ukrainian project», «Little Russian project».*

Особа Івана Афанасійовича (Опанасовича) Переверзева добре відома дослідникам історії України та джерелознавцям. Він зробив вагомий внесок у розвиток освіти у Слобідській Україні, і його вважають найімовірнішим (на сьогодні фактично беззаперечним) автором одного з найцінніших описово-статистичних джерел з історії краю – «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою», уперше опублікованого в Москві 1788 р. [29] і перевиданого разом з іншими описами намісництва кінця XVIII ст. 1991 р. [20, с. 15–56].

Дослідницький інтерес до цієї постаті має властивість час від часу посилюватися під впливом тих чи тих обставин. Найчастіше він пов'язаний саме з авторством «Топографічного опису Харківського намісництва»: про це писали історики Д. Багалій [2, с. 330–331; 30, с. I–X], М. Литвиненко [16], В. Пірко [22; 23], В. Маслійчук [17] та інші. Водночас І. Переверзев як автор посібника «Краткие правила російского правописания» (1782 р., далі – «Короткі правила») [21] привертає увагу й мовознавців як в Україні [4], так і поза її межами, зокрема у Франції [33].

Останнім часом дослідницькі зацікавлення змістилися в площину суспільних поглядів, ідентичності І. Переверзева. Уперше до цієї проблематики звернулася ще в середині 1960-х років харківська дослідниця М. Литвиненко, яка обережно спрямувала її в рідше «українського патріотизму» автора опису 1788 р. Таке стало можливе й навіть певною мірою

актуальне завдяки своєрідності того десятиліття, коли в Україні були популярні вияви, за словами О. Бажана, «радянського українофільства», «щирого етнічного патріотизму», що його підтримував тогочасний очільник республіки П. Шелест [3, с. 215, 220, 235], і часткової лібералізації комуністичного режиму.

М. Литвиненко, порівнюючи зміст описів Харківського намісництва 1785 р. і 1788 р. (авторство останнього вона визнавала за І. Переверзевим [16, с. 133]), дійшла висновку, що їхні автори демонструють різне ставлення до українців. Укладач опису 1785 р., з погляду М. Литвиненко, ніяк не пов'язаний з українським народом, підкреслено дистанціюється від українців, зображує їх у властивому тогочасному російському літературному дискурсу сентиментальному характері. Натомість позиція І. Переверзева засадничо відмінна: «Зовсім по-іншому ставиться до українського народу автор топографічного опису 1788 р. Тут замість слова "малоросіяне" вживається "українці", "Україна". В описі неодноразово підкреслюється розум і досвід українського народу, його позитивний вплив на великоросіян, які живуть на Україні і по сусідству. Автор з болем визнає, що значна частина українських сімей дуже бідує... "Українці, – говорить він, – не користолюбиві, не зажерливі, тому випускають з рук багато доходів, які потрапляють до інших, чужинців"» [16, с. 132]. Отже, безпосередньо не артикулюючи українського патріотизму І. Переверзева, М. Литвиненко фактично стверджувала його описово. Прагнучи довести притаманність цієї світоглядної риси авторів опису 1788 р., дослідниця вдалася до очевидних маніпуляцій. Адже складно було не помітити, що поняття «Україна» І. Переверзев уживав у суто «окраїнному» контексті (щодо південно-східних окраїн Речі Посполитої як «польская Украина» [20, с. 19, 20], або Слобожанщини – тогочасної окраїни Російської імперії, протиставленої «Малоросії» [20, с. 22, 34, 39, 44]), що вислови «українці», «український» у нього теж мали регіональне значення, стосувалися населення й території Слобідської «України» [20, с. 30, 36, 43]. «Не помітила» М. Литвиненко й того, що ці вислови вживали й «непатріотичні» автори описів Харківського намісництва 1785 р. [20, с. 65, 70, 81] та 1787 р. [20, с. 119, 125].

Протягом наступних десятиліть тема «радянського українофільства» була закрита, були забуті й відповідні напрацювання щодо І. Переверзева. Однак на початку 1990-х років із новою суспільно-політичною ситуацією в Україні питання про громадянську позицію І. Переверзева знову актуалізувалися. У передмові до видання описів Харківського намісництва 1991 р., що її написали В. Пірко та В. Смолій, лаконічно зазначено, що автор опису 1788 р. «виступає не як безпристрасний свідок, а як патріот, громадянин...» [20, с. 8]. Параметри цього патріотизму не були окреслені. Можна здогадуватися, що автори передмови уявляли І. Переверзева передусім патріотом свого краю, Слобожанщини або України загалом (не могли ж історики нової незалежної України наголошувати на імперському патріотизмі). В. Пірко у дальших публікаціях не повертався до тези про «патріотизм» І. Переверзева, тож це наводить на думку, що вона, можливо, належала його співавторові, тогочасному заступникові директора Інституту історії України В. Смолію.

Тема «патріотизму» або ширше лояльності, ідентичності І. Переверзева згодом набула розвитку у творчості Р. Шпорлюка – відомого американського фахівця в галузі націології, зокрема українського націєтворення. В одній із праць (2008 р.) він застосував до української ситуації популярний в націології підхід до картографування (мапування) як інструмента / маркера націєтворення. Р. Шпорлюк спирався на те, що «мапи часом виконують ту ж функцію, яку виконує писання історії: вони створюють картину майбутнього, оприявнюють країну задовго до того, як вона з'явиться на політичній мапі». Відповідно й українці, перш ніж стати модерною нацією, «повинні були окреслити мапу своєї уявної батьківщини – місця, де жили б українці, згуртовані критеріями на зразок спільної мови й історії» [32, с. 398–399]. На його переконання, така «ідея більшої за Малоросію сучасної України належить або останньому поколінню автономної Малоросії, або їхнім прямим нащадкам» [32, с. 391].

Відштовхуючись від цього, Р. Шпорлюк поставив за мету з'ясувати, по-перше, «чи були наприкінці XVIII ст. люди – байдуже, українці чи представники інших націй, які б уже

увяляли мапу *сучасної* України, першу мапу українського простору ідентичності...» і, по-друге, «хто ж першим здолав географічні кордони Малоросії та, бодай у підтексті, надав політичного значення етнолінгвістичній групі, тим самим накресливши нову мапу України...». Відповідь він дає відразу: «Особисто мені видається, що першу ментальну мапу, подібну до сучасної України, віднаходимо у «Топографическом описании Харьковского наместничества», виданому в Москві у 1788 р.» [32, с. 399]. Автор статті наголошує на «революційній» новизні ідей опису в площині націєтворення: він «революційний одразу на кількох рівнях», І. Переверзєв, застосувавши мовний і територіальний маркери, «чітко вказує, що населення Південної Росії складає єдину націю», а отже, «ці ідеї суттєво випередили свій час» [32, с. 402]. Цим Р. Шпорлюк «вписує» діяльність і погляди І. Переверзєва в контекст українських націєтворчих шукань, фактично надаючи йому статус одного з «будителів-творців» української нації або щонайменше їхнього прямого предтечі.

Такий підхід знайшов підтримку серед вітчизняних істориків: В. Маслійчук, посилаючись на статтю Р. Шпорлюка, стверджує, що «“Топографічний опис Харківського намісництва” 1788 року має надзвичайне значення для майбутнього українського національного руху, у ньому вперше з просвітницьких позицій окреслено територію проживання українців..., що заклало початки «мапування» (окреслення національної території)» [17, с. 38]. Отже, маємо справу зі спробою започаткування українського національного (націоналістичного) дискурсу стосовно подій і персоналій кінця XVIII ст., що може істотно змінити сучасні уявлення як про свідомість та ідентичність діячів тієї доби, так і про початкову стадію українського націєтворення.

З огляду на сказане, варто докладніше проаналізувати як конструкцію Р. Шпорлюка, так і погляди автора «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р.

Спершу розгляньмо інструментарій Р. Шпорлюка, а саме картографування як маркер національних чи протонаціональних уявлень, ідентичності. Вагомість картографування як культурного феномену й політичного інструмента в руках влади, національних рухів тощо не потребує доведення [див. про це: 1, с. 212–221]. Усталені на Заході, відповідні уявлення успішно прищеплюються й у науковому та суспільному дискурсах України [8; 15; 26; 27 та ін.]. Справді, у боротьбі за території карту використовували, щоб закріпити наявний стан справ та індоктринувати омріяну майбутню «ідеальну Вітчизну», тож вона ставала дієвим засобом візуалізації й аргументації «національного проекту». Як слушно зауважує М. Гаухман (з алюзією на твір Х. Борхеса «Про стислість у науці»), «...для модерного гуманітарія не справжнє Королівство було взірцем при складанні його Мапи, а навпаки, Мапа, будучи результатом концептуального осмислення дійсності, була справжньою – дійсною та розумною – реальністю, за якою має бути викшталтоване візуалізоване нею Королівство. Саме так діяли націоналісти Центрально-Східної Європи у другій половині XIX – першій половині XX ст...» [8, с. 49–50].

Проте Р. Шпорлюк, зосереджуючи увагу на значенні ментальної географії для націєтворення загалом, не зважає на те, коли цей інструмент актуалізовано й чи могло це трапитися на початковому етапі творення «національного проекту», що особливо важливо для випадку І. Переверзєва. Зауважмо, що в науковій літературі, присвяченій початкам формування модерної української нації (фази А, за М. Грохом, яка припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст.), не приділено належної уваги диференціації ролі, мотивів і характеру діяльності її «будителів-творців». На нашу думку, у такому разі варто розрізняти принаймні дві групи діячів. Одна з них, перша за часом, об'єднувала радше реаніматорів, популяризаторів і переспівувачів старої культури, аніж творців нової. Її представники були щонайбільше носіями «малоросійської» ідентичності (бо серед них траплялися люди, її позбавлені, які вдавалися до малоросійської тематики не з патріотично-ностальгійних мотивів), суб'єктивно далекими від усвідомлення сутності й завдань націєтворення; спеціально для українського націєтворення вони не робили нічого, а плоди їхньої діяльності згодом слугували творцям як українського, так і конкурентних «національних проектів». Друга група – це хронологічно пізніші безпосередні творці «українського проекту», які

відрізнялися від представників першої групи наявністю інтенції як наслідку сформованої в тій чи тій мірі національної ідентичності, свідомо й цілеспрямовано закладали основи концепції майбутньої нації й намагалися популяризувати їх у суспільстві [18, с. 122]. Очікувати вмотивованих дій у націстворенні, зокрема й відповідно забарвленого картографування, було б логічно лише від них.

Ментальна карта передувє створенню нації, але не націстворенню, не появі «національного проекту», бо є його продуктом, надто на достатньо розвинутій стадії. На більш ранніх етапах, як це було, наприклад, в українському випадку, побутували лише елементарні просторові уявлення, які не утворювали цілості. П. Куліш, якого автор цих рядків схильний вважати ключовою постаттю серед першотворців «українського проекту», у 1840-х роках визначав просторові межі української нації дуже розмито: найчастіше вони окреслені з південного заходу на північний схід («від Дунаю до Есмані»), подекуди фігурували також Причорномор'я й Кубань [19, с. 62]. Питання про територіальні межі України не було актуальне й для Кирило-Мефодіївського товариства, яке визнають за першу українську національну організацію. Щодо цього можна погодитися з І. Колесник, що «ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворювалася українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі XIX–XX ст.)» [15, с. 148]. Ф. Сисин, на якого посилається Р. Шпорлюк, визнавав, що «революція у сприйнятті», яка «...полягала у тому, що було визнано існування територіальної одиниці з доволі чітко окресленими кордонами під назвою «Україна...», сталася тільки в 1917–1918 рр. [цит. за: 32, с. 390].

Сумнівний і критерій «націоналізації» картографування українських земель, який запропонував Р. Шпорлюк, – подолання географічних меж Малоросії, «ідея більшої за Малоросію сучасної України» [32, с. 391, 399]. Чи справді цього виміру достатньо, щоб говорити про «простір ідентичності», що його дослідник виніс у підзаголовок своєї статті? Як порівняти, то можна згадати дві карти України першої половини XVIII ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ (ЦДІАК): «Україна, що є Землею Козаків, з сусідніми провінціями Валахії, Молдавії, Малої Татарії...» 1716 р. з атласу, що побачив світ у нюрнберзькому картографічному видавництві Й. Гоманна, і «Географічна карта України з Київським і Брацлавським воєводствами і відповідними провінціями...» 1740-х рр., яку уклад Г. Зойтер, а видав Т. Лоттер [31]. Можна дискутувати про точність відображення й адекватність уявлень укладачів цих карт щодо їхньої «України», але критерію «більша за Малоросію» (якою в часи укладання описів Харківського намісництва називали тільки Лівобережжя з Києвом) вона відповідає в обох випадках. До того ж, на відміну від І. Переверзева, укладачі згаданих карт іменували ці землі Україною, а не Південною Росією. Отже, західні картографи теж мали стосунок до українського «будительства»? Абсурдність такого формулювання, на наш погляд, достатньо переконливо підважує релевантність критерію Р. Шпорлюка й можливість стверджувати на його основі про причетність І. Переверзева до творення «українського проекту».

Якщо абстрагуватися від «картографічного» критерію, варто проаналізувати «Топографічний опис Харківського намісництва» 1788 р., щоб з'ясувати, чи взагалі доречно говорити про національний дискурс і відповідну ідентичність автора цього твору.

Справді, І. Переверзєв охоче використовує вислови «нація», «національний». Проте в цьому немає нічого екстраординарного: так само чинили його сучасники, освічені малороси [див.: 13, с. 77; 14, с. 225, 234–236]. Апелювання до цих категорій під впливом Великої французької революції, ідей Ж.-Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте загалом було властиве тогочасному освіченому суспільству Росії. На межі XVIII–XIX ст. вони ввійшли й до лексику імперського політикуму [12, с. 67].

Важливіше питання про зміст, вкладний у ці поняття. Це питання потрібно спеціально досліджувати, однак можна зауважити, що те, як люди кінця XVIII ст. розуміли згадані поняття, істотно відрізняється від нашого сприйняття. Зокрема, І. Переверзєв слово «нація» вживає там, де ми застосовували б «народ», «населення», може, «етнос», а хронологічно

вони стосуються навіть литовсько-польської доби. Він також застосовує до одного населення синонімічні – причому в етнічному, а не територіально-політичному сенсі – вислови «нація русинов», «российская нація», «русской народ», «россияне» [20, с. 17–19]. Щодо останнього вислову, який часто вживав І. Переверзев, доречно уточнити, що, за Ф. Гайдою, «изначально (ідеться про XVII–XVIII ст. – С. Н.) “россияне” (“россияне”) было более торжественным, литературным вариантом слова “русские” (русаки, русины). Таким образом, это в первую очередь этноним, а не обозначение государственной принадлежности» [7, с. 178]. Справді, безсистемне, на перший погляд, застосування цих висловів в І. Переверзева підпорядковане саме такій логіці, позначає його сприйняття південних «россиян» / «русинов» як «русских», частину єдиного російського народу і аж ніяк не окремий народ (націю). Для нього всі східнослов'янські землі з давніх часів – це єдина «Россія», «Російська держава», заселена єдиним «Славено-Російським племенем». Частина цих земель, «Южная Россія», потрапила під владу Литви, Угорщини, а найбільше Польщі, що й спричинило зміну назви місцевого населення: «Поляки сих россиян называли русинами» [20, с. 17].

Щодо останнього твердження зауважимо, що І. Переверзев обстоює вже не «малоросійські», а, так би мовити, «ультраросійські» позиції. Принаймні навіть сучасна російська історіографія йому заперечує: «Этноним «русин/русь», известный с X в., сохранялся веками»; «форма множественного числа «русины» фиксируется только с XVI в., причем, вероятнее всего, появилась в Московской Руси» [7, с. 172, 175]. Не сумніваються в автохтонному походженні терміна «русин» і російські мовознавці: «В словаре, представляющем состояние русского языка XI–XVII вв., русин определяется как дублетный термин к этнониму русский...» [25, с. 244]; «Источники конца XV в. ... фиксируют употребление этнонима русин в качестве самоназвания...» [10, с. 96].

І. Переверзев прагнув довести штучність, внесеність ззовні всього, що відрізняло південних «россиян» від північних. На його думку, саме розрив зв'язку з «Великою Росією» й іноземне панування призвели до культурної трансформації русинів: «Сіе роковое отделение Южныя от Северныя или Великія Россіи преобразило навсегда оныя жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нація; от сего произошел малоросійскій, украинскій діалект, как удельный язык славенского племени» [20, с. 19]. Тут генеза «нації русинов» вибудована цілком у дусі превалюючих на той час (та й пізніше) російсько-малоросійських уявлень, започаткованих ще «Синописом» 1674 р., де українські землі трактували як «исконно русские», їхнє населення – як частину єдиного «славеноросійського племени» або «російського народу» (чого варта тотожність цих висловів в авторів «Синопису» й опису 1788 р.), а культурні особливості «малоросів» – як наслідок згубних чужоземних, передусім польських впливів.

Ледь не всі подані цитати з «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р. відтворює й Р. Шпорлюк, але знаходить у них підтвердження своїх висновків. Може, це пов'язано з поширеною практикою обов'язково пов'язувати літературні сюжети другої половини XVIII – першої половини XIX ст., у яких ідеться про певні культурні особливості малоросів, з формуванням української ідентичності. Проте, на нашу думку, в абсолютній більшості подібних випадків варто говорити про малоросійську ідентичність, формовану в той час [докл. див.: 13, с. 80–101], про становлення «малоросійського проекту», генетично пов'язаного з пізнішими національними проектами, але не тільки (і не стільки) з «українським», а й, насамперед із «проектом великої російської нації» [докл. див.: 18]. «Малоросійство» тієї доби справді було пов'язане з локальним патріотизмом у різних його виявах, але базувалося передусім на ідеї історичної, культурної й політичної єдності малоросів та великоросів.

Як адепт «малоросійства», І. Переверзев вибудовує конструкцію спільної російської історії, пояснюючи паузи в ній іноземною агресією. Культурні (зокрема й мовні) особливості для нього не іманентні, зведені до асиміляційного чинника і, відповідно, зовнішні, штучні: «В таковых превратных обстоятельствах необходимо надобно было древнейшему и коренному жильцу российскому перепестрить прародительский свой язык, переодеться в

иностранные одеяние...» [20, с. 19]. Фактично він заперечує й «внутрішню» культурну єдність малоросів (як етносу): «Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием мест, инородным владением, различным чиноправлением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (унією),... взирают один на другаго не так как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках...» [20, с. 18]. На таке фактичне заперечення автохтонності та єдності «малоросійського діалекту» звертає увагу й мовознавець С. Вакуленко [4, с. 128].

Ставлення І. Переверзева до «малоросійського / українського діалекту» як небажаного, прикрого й шкідливого наслідку згубних чужих впливів, якого належить позбутися, ще очевидніше виявлене в його «Коротких правилах». Вони були покликані допомогти малоросам якомога якісніше опанувати російську мову, звільнитися від «українізмів». Показово, що сам І. Переверзев позиціював себе як «ревностный чистоты слов любитель» [цит. за: 9, с. 62], тобто борець за чистоту російської мови. У цьому зв'язку Л. Посохова підкреслює акультураційний аспект, зазначаючи, що М. Возняк назвав посібник складником «московського походу проти української вимови» [24, с. 66] (насправді в названому так фрагменті книжки М. Возняка «Короткі правила» використано, щоб підтвердити, «як звикло українське населення до власної вимови та як тяжко прийшлося йому присвоювати московську» [6, с. 13]). П. Житецький розглядав «Короткі правила» як один із серії підручників XVIII ст. для «малоросійських» шкіл, які видавали «з спеціальною метою полегшити навчання московської вимови і правопису» [9, с. 60]. Їхній вплив ілюструє приклад Г. Сковороди: після виходу «Коротких правил» він переробив рукопис розправи «Ікона Алквіадська», орієнтуючись на рекомендації їхнього автора, тобто позбувшись українізмів [4, с. 128]. Отже, «Короткі правила» І. Переверзева створював, щоб «малороси» якнайліпше засвоїли тогочасну російську літературну мову, подолали впливи рідної мовної стихії та старої української літературної мови. В умовах, коли малоросійське суспільство стояло перед порогом самовизначення між збереженням самобутності, формуванням нової національної ідентичності чи дедалі більшим засвоєнням російських культурних цінностей, посібник, виконуючи корисну практичну функцію, ставав знаряддям акультурації малоросів, їхньої щораз більшої інтеграції до не тільки політичного, а й культурного «російського світу».

На користь тих, хто схильний вважати І. Переверзева тією чи тією мірою українським патріотом, свідчить, здавалося б, його порівняльна характеристика господарювання, звичаїв та побуту малоросів і великоросів, вочевидь, виграшна для перших (але без жодних негативних чи навіть принизливих характеристик для других) [20, с. 30, 36–37]. Проте й це можна пояснити не особистими симпатіями автора, а його дослідницькою чесністю: як безсторонній спостерігач, він лише фіксував ті явища, які не можна було не помітити й про які, до речі, зазначали тогочасні російські та іноземні мандрівники [11, с. 25–28; 28, с. 158–221]. Може, саме це хотів підкреслити Д. Багалій, зауваживши, що характеристика слобідсько-українського населення в описі 1788 р. належить «беспристрастному этнографу, географу, статистику и историку прежнего времени» [30, с. VIII]. Не випадково саме це заперечували прихильники «патріотичної» версії в передмові до видання 1991 р. («він виступає не як безпристрасний свідок...») [20, с. 8].

Загалом у висловах та оцінках І. Переверзева немає нічого такого, що підтверджувало б його «український патріотизм» і виходило за межі малоросійської ідентичності. Однак є запитання щодо того, чи була властива така ідентичність харківському діячеві. По-перше, зважаючи на те, що І. Переверзев був великоросом, це запитання можна сформулювати так: чи властивий узагалі тому часу феномен «великороса з малоросійською ідентичністю»? Принаймні в літературі він, наскільки нам відомо, не артикульований. Начебто схожі пізніші випадки (наприклад, І. Срезневський) радше можна вписати у формат «великороса з малоросійськими зацікавленнями / симпатіями», причому ситуативними й тимчасовими. Якщо порівняти репрезентацію українських реалій в І. Переверзева та російських мандрівників тієї доби, різниця справді помітна: йому не властиві зверхність щодо

«тубільців», ставлення до них як до «дітей природи» – добрих, наївних, веселих («народ поющий и пляшущий»), але лінивих, недалеких, цивілізаційно відсталих; немає в його описі й теми «цивилизующей имперской деятельности, воссоздающей край заново – из природной дикости» [пор.: 5, с. 10; 11, с. 28, 34]. Однак ці відмінності радше можна пояснити належністю І. Переверзева до місцевого середовища, яке він сприймав як «своє», а не «інше» або «чуже» і яке розумів краще за подорожніх.

По-друге, І. Переверзев ніде не позиціює себе як носій малоросійської ідентичності, не демонструє відданості малоросійським цінностям. Він лише описує та констатує певні переваги цих цінностей і способу життя слобожанських «українцев» перед «великороссами». Звісно, в офіційному за призначенням документі, яким був «Топографічний опис Харківського намісництва», вияв особистих авторських симпатій був би недоречний, але й достатніх підстав стверджувати про них немає.

По-третє, оцінки І. Переверзева стосуються власне Харківського намісництва, тобто передусім Слобожанщини, яку він, як уже зазначали, відрізняв і відокремлював від Малоросії (у вузькому розумінні цього слова як колишньої Гетьманщини). Тож, якщо говорити про якусь ідентичність автора опису 1788 р., то хіба про регіональну, у виключно слобожанському вимірі, але й її ще потрібно довести.

Загалом можна погодитися із заувагами В. Кисельова та Т. Васильєвої щодо можливості трансформування регіонального патріотизму «уже в новое национальное самосознание, в мышление категориями нации с их политическим контекстом» [12, с. 68]. Однак приклад І. Переверзева засвідчує, що регіональний патріотизм не обов'язково вів не лише до національної, а й до протонаціональної, якою можна вважати малоросійську, чи локальної культурної ідентичності. Ретельно фіксуючи місцеві особливості, І. Переверзев у найпринциповіших речах був ними швидше занепокоєний, ніж замилюваний, його турбували не розвиток, а подолання культурних відмінностей своїх земляків від великоросів. Говорити про якусь іншу, крім російської, тобто «малоросійську» чи «слобожанську» (не кажучи вже про українську), культурну ідентичність / лояльність автора «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р., на нашу думку, спекулятивно. Тим більше безпідставно й не виправдано приписувати творам І. Переверзева значущість для українського націєтворення, становлення «українського проєкту», українського національного руху (представники якого не мали жодного уявлення про І. Переверзева, його твори та ідеї). Поза тим І. Переверзев має незаперечні визначні заслуги в розвитку культури, освіти Слобожанщини, які вивищують його серед місцевих інтелектуалів кінця XVIII ст. До того ж, штучна «українізація» діячів тієї доби лише сприятиме спотворенню історії суспільної думки, викривленому відображенню й так непростой проблеми українського націєтворення.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика, 2001. 271 с.
2. Багалея Д. И. Очерки из русской истории. Х.: Б. и., 1913. Т. 2. 374 с.
3. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 215–246.
4. Вакуленко С. В. Іван Переверзев і початки порівняльного дослідження російської та української мов. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Зб. наук. праць*. 1998. Вип. 5. С. 125–134.
5. Васильєва Т. А. У истоков украинофильства: Образ Украины в российской словесности конца XVIII – первой четверти XIX века: автореф. дисс... канд. филол. наук: 10.01.01. Томск: Б. и., 2014. 23 с.
6. Возняк М. С. Історія української літератури: У двох книгах. 2-е вид., випр. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. 560 с.

7. Гайда Ф. А. Грани и рубежи: понятия «Украина» и «украинцы» в их историческом развитии. М.: Модест Колеров, 2019. 200 с.
8. Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 49–90.
9. Житецький П. Г. Енеїда Котляревського: в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. К.: Б. в., 1919. 120 с.
10. Зиновьева Е. И. Этнонимы *русин, русак и русский* в обиходном языке Московской Руси XVI–XVII вв. *Русин*. 2017. № 1. С. 92–105. DOI: 10.17223/18572685/47/8.
11. Киселев В. С., Васильева Т. А. «Под отечественным небом странствую с мирною душою»: образ Украины в русских травелогах начала XIX в. (В. В. Измайлов, П. И. Шаликов, А. И. Левшин). *Имагология и компаративистика*. 2015. № 2. С. 20–42. DOI: 10.17223/24099554/4/2.
12. Киселев В. С., Васильева Т. А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья первая). *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2013. № 3. С. 63–79. DOI: 10.17223/19986645/23/7.
13. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. 351 с.
14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
15. Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 135–156.
16. Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 1. С. 131–135.
17. Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева, харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. *Вісник НТУ «ХПИ». Серія: «Актуальні проблеми історії України»*. 2015. № 56. С. 38–42.
18. Наумов С. О. «Малоросійський проект» XIX ст. vs «український проект». *Известия на Института за исторически изследвания*. София, 2017. Т. 34. С. 113–134.
19. Наумов С. О. Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. *Українсько-македонський науковий збірник*. 2014. Вип. 6. С. 54–69.
20. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. К.: Наукова думка, 1991. 223 с.
21. Переверзев И. Краткие правила российского правописания, из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные в Харькове. М.: Б. и., 1782. 48 с.
22. Пірко В., Петрова І. Атрибуція топографічних описів Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст. *Схід*. 2011. № 2. С. 106–109.
23. Пірко В. О. Іван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва». *Схід-Захід*. 2001. Вип. 3. С. 39–49.
24. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
25. Резанова З. И., Шиляев К. С. Этнонимы «русин», «русинский» в русской речи: корпусное исследование. *Русин*. 2015. № 1. С. 239–255. DOI 10.17223/18572685/39/16.
26. Сігал С. Етнічне мапування як ідеологія простору. *Збруч*. 2015. 25 листоп. URL: <https://zbruc.eu/node/44264> (дата звернення: 1.03.2019).
27. Сігал С. Мапи як джерело знань і простір політичної боротьби. *Збруч*. 2015. 29 листоп. URL: <https://zbruc.eu/node/44418> (дата звернення: 1.03.2019).
28. Січинський В. Чужинці про Україну. К.: Фірма «Довіра», 1992. 255 с.

29. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и Хронологии из Татарской истории Баядур Хана Абулгази, Российской Истории Князя Щербатова, Начертания Европейской истории Готфрида Ахенвалла и политической Истории Самуила Пуффендорфа. М.: Тип. компании типографической, 1788. 70 с.
30. Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. Х.: Тип. губ. правления, 1888. I–X, 80 с.
31. Україна в атласах і картах Європи XVIII ст. URL: http://cdiak.archives.gov.ua/ab_2016_05_20.php (дата звернення: 5.07.2019).
32. Шпорлюк Р. Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень. *Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 390–404.
33. Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782). Paris: Institut d'études Slaves, 2010. 116 p.

References

1. Anderson B. Ujavleni spil'noty: Mirkuvannja shhodo pohodzhennja j poshyrennja nacionalizmu [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism] (in Ukrainian). K.: Krytyka, 2001. 271 s.
2. Bagalej D. I. Oчерки из russkoj istorii [Essays from Russian History] (in Russian). H.: B. i., 1913. T. 2. 374 s.
3. Bazhan O. Do pyttannja pro «ukrai'nofil'stvo» pershogo sekretarja CK KPU Petra Shelesta [To the question of «Ukrainophilism» of the First Secretary of the CC of the CPU Petro Shelest] (in Ukrainian). *Istorija Ukrai'ny: malovidomi imena, podii', fakty*. 2011. Vyp. 37. S. 215–246.
4. Vakulenko S. V. Ivan Pereverzjev i pochatky porivnjal'nogo doslidzhennja rosij's'koi' ta ukrai'ns'koi' mov [Ivan Pereverzev and the beginnings of a comparative study of Russian and Ukrainian languages] (in Ukrainian). *Zasoby navchal'noi' ta naukovо-doslidnoi' roboty*. 1998. Vyp. 5. S. 125–134.
5. Vasil'eva T. A. U istokov ukrainofil'stva: Obraz Ukrainy v rossijskoj slovesnosti konca XVIII – pervoj chetverti XIX veka [At the Origins of Ukrainophilism: The Image of Ukraine in the Russian Literature of the Late 18th – First Quarter of the 19th Century] (in Russian): avtoref. diss... kand. filol. nauk: 10.01.01. Tomsk: B. i., 2014. 23 s.
6. Voznjak M. S. Istorija ukrai'ns'koi' literatury [History of Ukrainian Literature] (in Ukrainian). Lviv: Svit, 1994. Kn. 2. 560 s.
7. Gajda F. A. Grani i rubezhi: ponjatija «Ukraina» i «ukraincy» v ih istoricheskom razvitii [Borders and Frontiers: the Concepts of «Ukraine» and «Ukrainians» in Their Historical Development] (in Russian). M.: Modest Kolerov, 2019. 200 s.
8. Gauhman M. «U vijni nad mapoju»: ukrai'ns'kyj obraz mizhnacional'nyh vidnosyn na Pravoberezhnij Ukrai'ni v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. [«In the War Over the Map»: the Ukrainian Image of Inter-ethnic Relations on the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries] (in Ukrainian). *Ukrai'na moderna*. 2014. Ch. 21. S. 49–90.
9. Zhytec'kyj P. G. Enei'da Kotljarevs'kogo: v zv'jazku z ogljadom ukrai'ns'koi' literatury XVIII st. [«Aeneid» by Kotlyarevsky: in Connection with a Review of the 18th Century's Ukrainian Literature] (in Ukrainian). K.: B. v., 1919. 120 s.
10. Zinov'eva E. I. Jetnonimy *rusin, rusak i russkij* v obihodnom jazyke Moskovskoj Rusi XVI–XVII vv. [The Ethnonyms *Rusyn, Rusak and Russkij* in the russian vernacular of Muscovite Rus in the 16th – 17th centuries] (in Russian). *Rusin*. 2017. № 1. S. 92–105. DOI: 10.17223/18572685/47/8.

11. Kiselev V. S., Vasil'eva T. A. «Pod otechestvennym nebom stranstvuju s mirnoju dushoju»: obraz Ukrainy v russkih travelogah nachala XIX v. (V. V. Izmajlov, P. I. Shalikov, A. I. Levshin) [«Wanderings a with peaceful soul under the native sky»: the image of Ukraine in russian travelogues of the early 19th century (V. V. Izmaylov, P. I. Shalikov, A. I. Levshin)] (in Russian). *Imagologija i komparativistika*. 2015. № 2. S. 20–42. DOI: 10.17223/24099554/4/2.
12. Kiselev V. S., Vasil'eva T. A. Jevoljucija obraza Ukrainy v imperskoj slovesnosti pervoj chetverti XIX v.: regionalizm, jetnografizm, politizacija (stat'ja pervaja) [Evolution of the image of Ukraine in the imperial literature of the first quarter of the 19th century: regionalism, ethnography, politicization (article one)] (in Russian). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija*. 2013. Vyp. 23. S. 63–79. DOI: 10.17223/19986645/23/7.
13. Kogut Z. Korinnja identychnosti: Studii' z rann'omodernoi' ta modernoi' istorii' Ukrai'ny [The Roots of Identity: Studies in Early Modern and Modern History of Ukraine] (in Ukrainian). K.: Krytyka, 2004. 351 s
14. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija: Likvidacija Get'manshhyny, 1760–1830 [Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s] (in Ukrainian). K.: Osnovy, 1996. 317 s.
15. Kolesnyk I. I. Mental'ne kartografuvannja ta profesija istoryka: mizh racional'nym j ujavlenym [Mental mapping and the profession of historian: between the rational and the imagined] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*. 2012. № 5. S. 135–156.
16. Lytvynenko M. A. «Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva» jak dzherelo dlja vyvchennja istorii' Slobids'koi' Ukrai'ny drugoi' polovyny XVIII st. [«Topographical Description of Kharkiv Vicegerency» as a Source for the Study of the History of Slobodian Ukraine in the Second Half of the 18th Century] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*. 1966. № 1. S. 131–135.
17. Maslijchuk V. L. Do biografii' Ivana Pereverzjeva, harkivs'kogo istoryka ta movoznavcja kincja XVIII st. [Towards a Biography of Ivan Pereverzev, Kharkiv 18th Century Historian and Linguist] (in Ukrainian). *Visnyk NTU «HPI». Serija: «Aktual'ni problemy istorii' Ukrai'ny»*. 2015. Vyp. 56. S. 38–42.
18. Naumov S. O. «Malorosijs'kyj proekt» XIX st. vs «ukrai'ns'kyj proekt» [«Little Russian project» of the 19th century vs «Ukrainian project»] (in Ukrainian). *Yzvestyja na Ynstituta za ystorychesky yzsledvanyja*. Sofija, 2017. T. 34. S. 113–134.
19. Naumov S. O. Pantelejmon Kulish jak spivtvorec' «ukrai'ns'kogo proektu» XIX st. [Panteleimon Kulish as the co-creator of the «Ukrainian project» of the 19th century] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'ko-makedons'kyj naukovyj zbirnyk*. 2014. Vyp. 6. S. 54–69.
20. Opysy Harkivs'kogo namisnyctva kincja XVIII st. [Descriptions of Kharkiv Vicegerency of the Late 18th Century] (in Ukrainian). K.: Naukova dumka, 1991. 223 s.
21. Pereverzev I. Kratkie pravila rossijskogo pravopisanija, iz raznyh grammatik vybrannye i po svojstvu ukrainskogo dialekta dlja upotreblenija malorossijanam dopolnennye v Har'kove [Brief Rules of Russian Spelling, Selected from Various Grammars and Supplemented Taking Into Account the Properties of the Ukrainian Dialect Used by Little Russians in Kharkov] (in Russian). M.: B. i., 1782. 48 s.
22. Pirko V., Petrova I. Atrybucija topografichnyh opysiv Harkivs'kogo namisnyctva ostann'oi' chverti XVIII st. [Attribution of topographical descriptions of Kharkiv Vicegerency of the last quarter of the 18th century] (in Ukrainian). *Shid*. 2011. № 2. S. 106–109.
23. Pirko V. O. Ivan Opanasovyh Pereverzjev i jogo pracija «Topografichnyj opys Harkivs'kogo namisnyctva» [Ivan Pereverzev and his work «Topographical description of Kharkiv Vicegerency»] (in Ukrainian). *Shid-Zahid*. 2001. Vyp. 3. S. 39–49.
24. Posohova L. Ju. Na perehresti kul'tur, tradycij, epoh: pravoslavni kolegiumy Ukrai'ny naprykinci XVII – na pochatku XIX st. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine at the end of the 17th – beginning of the 19th century] (in Ukrainian). H.: HNU imeni V.N. Karazina, 2011. 400 s.

25. Rezanova Z. I., Shiljaev K. S. Jetnonimy «rusin», «rusinskij» v russkoj rechi: korpusnoe issledovanie [Ethnonyms «Rusin» and «Rusinian» in Russian discourse: a corpus study] (in Russian). *Rusin*. 2015. № 1. S. 239–255. DOI 10.17223/18572685/39/16.
26. Sigal S. Etnichne mapuvannja jak ideologija prostoru [Ethnic Mapping as an Ideology of Space] (in Ukrainian). *Zbruch*. 2015. 25 lystop. URL: <https://zbruc.eu/node/44264>.
27. Sigal S. Mapy jak dzherelo znan' i prostir politychnoi' borot'by [Maps as a Source of Knowledge and a Space for Political Struggle] (in Ukrainian). *Zbruch*. 2015. 29 lystop. URL: <https://zbruc.eu/node/44418>.
28. Sichyns'kyj V. Chuzhynci pro Ukrai'nu [Foreigners About Ukraine] (in Ukrainian). K.: Firma «Dovira», 1992. 255 s.
29. Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva s istoricheskim preduvedomleniem o byvshih v sej strane s drevnih vremen peremenah, vzjatym k ob#jasneniju dejanij i Hronologii iz Tatarskoj istorii Bajadur Hana Abulgazi, Rossijskoj Istorii Knjazja Shherbatova, Nachertanija Evropejskoj istorii Gotfrida Ahenvalla i politicheskoi Istorii Samuila Puffendorfa [Topographical Description of Kharkiv Vicegerency with a Historical Preface...] (in Russian). M.: Typ. kompanyy tipografycheskoj, 1788. 70 s.
30. Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva s predisloviiem i primechanijami D. I. Bagaleja [Topographical Description of Kharkov Vicegerency with a Foreword and Notes by D. I. Bagaley] (in Russian). H.: Typ. gub. pravlenyja, 1888. I–X, 80 s.
31. Ukrai'na v atlasah i kartah Jevropy XVIII st. [Ukraine in the Atlases and Maps of 18th century Europe] (in Ukrainian). URL: http://cdiak.archives.gov.ua/ab_2016_05_20.php.
32. Szporljuk R. Kartografuvannja Ukrai'ny: vid prostoru identychnosti do prostoru rishen' [Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space] (in Ukrainian). *Szporljuk R. Formuvannja modernyh nacij: Ukrai'na – Rosija – Pol'shha*. K.: DUH I LITERA, 2013. S. 390–404.
33. Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782) (in French). Paris: Institut d'études Slaves, 2010. 116 s.